

Alan MOSS

ORCID: 0000-0003-1394-2956

Radboud Universiteit Nijmegen

“Die van de religie”: protestanten op *Grand Tour* in Frankrijk in de zeventiende eeuw*

Abstract

The French Loire valley was one of the main attractions on the Dutch *Grand Tour* in the 17th century. It had prestigious academies, private tutors of aristocratic skills such as fencing and formal dancing, and religious communities of Huguenots. This article examines how Protestant Dutch elite travellers expressed their interest, empathy, and connection to these groups of like-minded individuals. Travellers reflected both on past events of the 16th-century French Wars of Religion and on current difficulties. Focusing on the years leading up to the Revocation of the Edict of Nantes, which drastically changed France's religious situation in 1685, this article discusses how travellers presented the Huguenots' troubles.

Keywords: *Grand Tour*, early modern travel, early modern travelogues, Loire valley, Huguenots.

1. Inleiding: een aards paradijs

In december 1656 begonnen Philips (1636–1689) en François de Zoete van Laecke (1637–1720), heren van Villers, hun tweejarige educatiereis. Onder het waakzame oog van een gouverneur reisden, leefden en studeerden de broers in Frankrijk (Bijlsma 1933: 254–259). Bij aankomst in het dorp Abbeville vatten zij hun eerste indrukken bondig samen: “Nous pouvons bien dire avec vérité, et sans faire tort aux autres païs, que la France est un Paradis terrestre” (De Zoete van Laecke 1862: 22, “Wij kunnen met waarheid zeggen en zonder andere landen te schaden dat Frankrijk een aards paradijs is”).¹

* Met dank aan prof. dr. Lotte Jensen en Paul Hulsenboom MA voor hun op- en aanmerkingen op dit artikel.

¹ Citaten uit vroegmoderne reishandschriften zijn zonder correcties overgenomen. Opmerkingen van de auteur zijn tussen vierkante haken geplaatst.

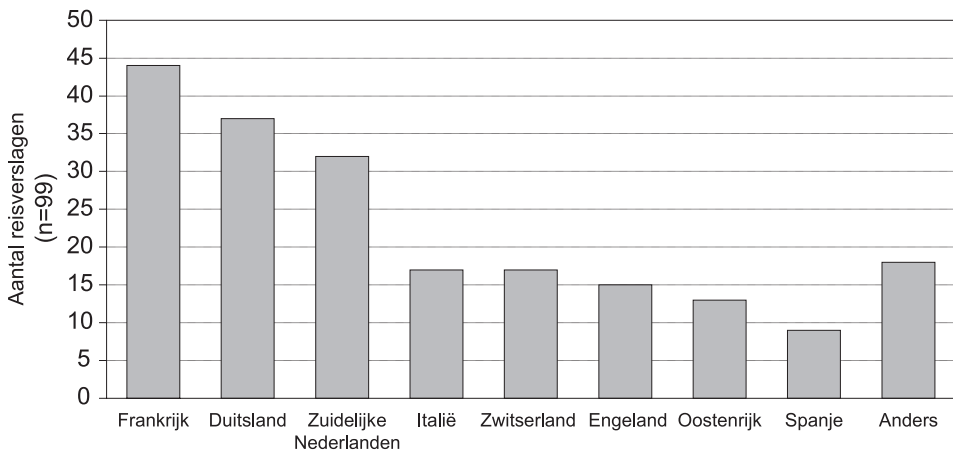
Velen deelden deze mening. Frankrijk was een bijzonder populaire bestemming op de educatiereis, de langdurige en prijzige tocht door Europa die leden van de Nederlandse elite maakten na voltooiing van hun studie. Hoewel Italiaanse ruïnes en *palazzi* het imago van de *Grand Tour* doorgaans domineren, was Frankrijk ruwweg tweemaal zo populair bij reizigers uit de Republiek (zie afbeelding). Een reis naar dit land was korter, makkelijker en relatief goedkoper (Verhoeven 2009: 47–51). Bovendien voldeed Frankrijk aan alle educatieve eisen. Steden aan de Loire beschikten over academies en huisvestten een klein leger aan privé-docenten (Frijhoff 2005: 609–635). Met behulp van een aristocratisch curriculum van scherm-, dans- en paardrijlessen konden rijke regentzonen het ideaal van de *honnête homme* nastreven (Verhoeven 2009: 68–74). Parijs nodigde uit tot een leven op stand en fungeerde als uitvalsbasis voor visites aan de paleizen van Versailles, Saint-Germain-en-Laye en Fontainebleau. Daar konden bezoekers de Franse adel in zijn natuurlijke habitat observeren (Leibetseder 2014: 425–430). Hun interesse in de klassieke oudheid konden reizigers botvieren in Orange en Nîmes.

Tegelijkertijd stonden in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de diplomatieke banden tussen Frankrijk en de Republiek onder druk. De Veertigjarige Oorlog, de historiografische parapluterm voor de conflicten die tussen 1672 en 1713 werden uitgevochten, belemmerde de mobiliteit en drukte zijn stempel op de algemene opinie over Frankrijk (Frijhoff 2005: 626–637; Haks 2013: 21–57). Nederlandse studentenaantallen aan Franse academies liepen terug (Bots & Frijhoff 1983: 19–24; De Ridder-Symoens 1985: 171–177). Hetzelfde gold voor de toestroom van educatiereizigers, die steeds vaker kozen voor een reis door Duitsland of de Zuidelijke Nederlanden (Verhoeven 2009: 47–51). Tussen 1685 en 1713, respectievelijk de Revocatie van het Edict van Nantes en de Vrede van Utrecht, deden slechts drie Nederlanders verslag over hun tocht door Frankrijk: Wicher Pott (1661–1716) schreef tussen 1684 en 1686 uitgebreide brieven aan zijn vader Pieter in Groningen, de Maastrichtse monnik Gabriël André de Montaigne (°1663) hield in de jaren negentig een journal bij over zijn verblijf in de Provence en de Leidse textielmagnaat Pieter de la Court van der Voort (1666–1740) mopperde in 1700 over de gierigheid van Franse waarden in een aantal norske brieven aan zijn eega (Lindeman e.a. 1994: 53–56; Pott 1684–1685; De la Court van der Voort 1928: 33–75).

Een obstakel voor bezoekers vormde de precaire balans tussen katholieke machthebbers en hugenoten. Nederlandse bezoekers vertoefden meerdere maanden in communes van deze confessionele minderheid, hoofdzakelijk gesitueerd in de Loirestreek. In hun journalen verwezen zij naar de historische en actuele conflicten tussen katholieken en “die van de religie”. Die conflictsituatie culmineerde in 1685 toen Lodewijk XIV (1638–1715) het Edict van Nantes herriep, de wettelijke bepaling die sinds het einde van de Hugenotenoorlogen in 1598 reli-

gieuze vrijheden en privileges verschaftte aan protestanten. De Revocatie leidde tot een diaspora van hugenoten door Europa (Treasure 2013: 317–387; Van der Linden 2015: 1–15). Deze conflictgeschiedenis had zijn weerslag in contemporaine reisdagboeken.

De aantrekkingskracht van Frankrijk, de doelstellingen van de educatiereis en verschuivingen in vroegmoderne mobiliteit zijn voor het Nederlandse taalgebied reeds uitgebreid onderzocht, met name in de proefschriften van Anna Frank-van Westrienen uit 1983 en Gerrit Verhoeven uit 2009. In zijn artikel “Calvinist Pilgrimages and Popish Encounters” uit 2010 gaat Verhoeven daarnaast nader in op vermeende religieuze spanningen op de Nederlandse educatiereis. Een rondreis door de Loirestreek kan volgens Verhoeven worden geïnterpreteerd als een calvinistische *Grand Tour* op zich. Hugenotendorpen fungeerden als religieuze *lieux de mémoire*, gewijde locaties die een gedeeld verleden herdachten. Bezoekers deelden de verhalen van katholieke onderdrukking tijdens de zestiende-eeuwse Hugenotenoorlogen en trokken parallellen met de opstand van de Republiek tegen katholiek Spanje (Verhoeven 2010: 624–627). Dit artikel gaat verder in op de spanningen die calvinistische educatiereizigers ervoeren in katholiek Frankrijk: die spanningen lagen niet louter in het verleden, maar duurden voort in de zeventiende eeuw. Daarbij gaat het om observaties in protestantse Loiredorpen in de jaren voorafgaand aan de Revocatie. Hoe reflecteerden reizigers in hun verslagen op deze religieuze spanningen? Eerst stipt dit artikel kort de irenische idealen en de vaak antikatholieke realiteit van de educatiereis aan. Vervolgens bespreekt het de populariteit van het Loiregebied en de persoonlijke observaties van Nederlandse reizigers.

Afbeelding 1. Bezochte landen in Nederlandse reisverslagen (1648–1713) (n = 99)²

² Onuitgegeven database proefschrift. Deze telling is voornamelijk gebaseerd op het repertoire van reisverslagen van Noord-Nederlandse reizigers van Lindeman, Scherf en Dekker uit 1994.

2. Tolerantie en antikatholicisme

Een reiziger was genoodzaakt om onderweg contacten te ontwikkelen met andere geloven en culturen. Het achterliggende genre van de *ars apodemica*, de kunst van het reizen, propageerde verschillende kosmopolitische ideeën en idealen (Stagl 1983: 15–34). De Europese elite maakte kennis met een gedeeld verleden en volgde dezelfde route, met dezelfde antiquiteiten, literaire trekpleisters en eigentijdse toeristenattracties. Eenmaal teruggekeerd konden elitereizigers, ondanks hun nationale en confessionele verschillen, putten uit hetzelfde culturele repertoire dat zij in het zuiden hadden opgedaan. In de praktijk was het vooral van belang dat jongeren zich geen problemen op de hals haalden. Een pragmatisch-irrenische houding was cruciaal. Al in de reisbrief *Epistola de fructu peregrinandi et praesertim in Italia* uit 1578 schreef de geleerde Justus Lipsius (1547–1606) dat drie dingen essentieel waren: “frons aperta, lingua parca, mens clausa” (Lipsius 2006: 16). De ideale reiziger had een open gezicht, een spaarzame tong en een gesloten geest. In de reisgids *Itinerarium Hispaniae* uit 1659 (eerste Duitse druk in 1637) werd dat als volgt uitgelegd:

In een ander huys zy hy stom en doof, veel meêr in vreemde Koninghrijcken. Hij reeckene de zeden en Gods-diensten aen, doch straffe niet: want alle volckeren worden geprickelt door een besonderen Godsdienst, en meenden dat sy hare vaderlijke Goden, die sy van hare Voor-ouders ontfangen hebben, vlytigh behooren te dienen (Zeiller 1659: f. 8r–8v).

Een reiziger moest een ander land onverstoortbaar observeren, zijn werkelijke mening verbergen achter een gladgestreken façade en nooit in het openbaar kwaadspreken over een vreemde godsdienst. Het was een pragmatische manier om met een ander geloof om te gaan. Een terugkerend element in reisliteratuur was het zogeheten *problema Machiavellisticum*, de prangende vraag of een protestantse bezoeker zijn ware geloof mocht verhullen of zelfs verloochenen in een katholieke menigte (Ablonczyné-Nadór 2011: 86). Als antwoord daarop citeerden reisgidsen doorgaans het adagium van St. Ambrosius: “doe in Rome als de Romeinen” (Stagl 1995: 75–76). Op de pagina’s van zijn reisverslag of in het gezelschap van geloofsgenoten konden katholieke gebruiken vervolgens met meer vrijheid worden besproken, bekritiseerd en bespot.

Calvinistische reizigers hadden een dubbele houding jegens het katholieke buitenland. Bezoekers waren gefascineerd door, in hun ogen, exotische gebruiken en beschreven met ongeloof, afkeer, humor of afgrijzen katholieke processies,

Reizen binnen de Republiek zijn niet meegerekend. Het gaat hier om bezochte landen, niet om bestemmingen. Transferlanden, zoals Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden, zijn derhalve ook meegerekend? Tevens zijn in deze analyse moderne landsgrenzen aangehouden. Onder het kopje ‘Anders’ vallen Turkije (4), Polen (3), Denemarken (3), Tsjechië (3), Portugal (2), Hongarije (1), Zweden (1) en Griekenland (1).

legenden en relikwieën. Tegelijkertijd was er in reisjournalen sprake van antikatolicisme. Door zich af te zetten tegen het katholieke zuiden werden reizigers gesterkt in de vermeende superioriteit van hun eigen geloof (Haynes 2010: 206). Hoewel de felheid in retoriek varieerde per land en per denominatie, bestond er een gemeenschappelijk antikatholiek discours (Stannek 2005: 568; Maurer 2013: 259–260). Duitse educatiereizigers van lutheraanse snit bijvoorbeeld hekelden de katholieke pronkzucht en exorbitant dure kathedralen. Zij keerden zich af van de heiligenverering, het geloof in wonderen en relikwieën en het celibataire kloosterleven (Maurer 2013: 253–259). Door afstand te nemen van de katholieke Ander en toenadering te zoeken tot een gemeenschap van religieus gelijkgestemden, leidde de educatiereis bij Nederlandse bezoekers mogelijk tot een supranationale protestantse identiteit. Rondtrekkende Nederlanders uitten hun interesse in en empathie met buitenlandse geloofsgenoten.

Deze empathie is met name te zien in protestantse enclaves. Nederlandse bezoekers spendeerden de wintermaanden in hugenotendorpen aan de Loire of in de calvinistische republiek Genève. Deze plaatsen fungeerden volgens Verhoeven als aanvulling op de traditionele, doorgaans katholieke route van de educatiereis. Bezoekers vertelden over de zestiende-eeuwse Hugenotenoorlogen en maakten vergelijkingen met de Tachtigjarige Oorlog, de opstand en geloofsoorlog van de Republiek tegen Spanje. Protestantse Nederlanders voelden zich zo verbonden met Franse medestanders in een gezamenlijk gevecht tegen katholieke onderdrukkers, een element dat hun calvinistische identiteit benadrukte en versterkte (Verhoeven 2010: 621–625).

3. Langs de Loire

De Loirestreek, die zich uitstrekt tussen Orléans en Saint-Nazaire aan de westkust, was een vaste etappe van de Nederlandse educatiereis. In de historiografie wordt soms de term “kleene tour” gebruikt om te verwijzen naar deze populaire route (Frank-van Westrienen 1983: 3). Een tocht door de Loirevallei nam een aanzienlijk gedeelte van de reis in beslag (zie tabel). Het gebied trok reizigers om drie redenen. Allereerst konden reizigers een graad behalen aan de universiteiten aan de oevers van de Loire. Hoewel de meesten al een bul hadden verkregen aan de universiteit van Leiden, Utrecht, Groningen of Franeker was het een betekenisvol statussymbool om een aanvullend diploma in de wacht te slepen (Frijhoff 2005: 609–635). Ten tweede trokken de campussen van deze steden privé-docenten aan, die jonge reizigers instrueerden in de hogere cultuur en vaardigheden van de buitenlandse elite, zoals paardrijden, schermen en stijldansen. Zo kon een reiziger tijdens een verblijf in Angers, Saumur of Orléans de kenmerken van de ideale *honnête homme* imiteren en zijn baanperspectieven in de politiek of

bestuurlijke ambten verbeteren (Verhoeven 2009: 68–74). Vloeiend Frans spreken was eveneens van belang (Gallagher 2019: 157–209). De streek was volgens contemporaine reisgidsen uiterst geschikt voor taalonderwijs: hier werd het beste Frans gesproken (Black 2013: 39–40; Boutier 2005: 252).

Ten slotte hadden verschillende Loiredorpen een hechte gemeenschap van hugenoten. Protestantse bolwerken als Loudun, Saumur en Nantes waren religieuze vrijplaatsen waar reizigers relatief comfortabel konden studeren in het gezelschap van geloofsgenoten. Ook andere steden profiteerden van een ontspannen klimaat, zoals Nîmes en Montpellier in de Languedoc en de havenstad La Rochelle (Verhoeven 2010: 619). De calvinistische republiek Genève was eveneens een trekpleister. Protestantse educatiereizigers spendeerden de wintermaanden dikwijls in het gezelschap van de Geneefse *beau monde*, de nazaten van Italiaanse emigrés die aan het begin van de zeventiende eeuw succesvolle handelshuizen hadden opgericht (Grell 2011: 1–18).

Vanaf de instelling van het Edict van Nantes in 1598, de slotsom van de Hugenotenoorlogen, genoten protestanten een zekere mate van geloofsvrijheid. Tussentijds stonden de relaties tussen hugenoten en katholiek niettemin meermaals onder druk. Na de Hugenotenopstanden in de jaren twintig van de zeventiende eeuw bijvoorbeeld werd de Vrede van Alès gesloten, die de politieke rechten van hugenoten stelselmatig inperkte. In 1685 nam de situatie een rigoureuze wending toen Lodewijk XIV het edict herriep. De rechten en privileges van hugenoten werden afgewezen of drastisch ingeperkt en velen vluchtten uit Frankrijk (Treasure 2013: 317–387). Ook in de jaren voor de Revocatie liepen de spanningen op. Hoe reflecteerden Nederlandse protestanten op deze conflicten in het Loiregebied in de jaren voorafgaand aan en gedurende de herroeping van het edict van Nantes?

Reis	Dagen in het Loiregebied (totaal aantal reisdagen)	Percentage
Joan Geelvinck (1663–1664)	186 (561)	33,16
Cornelis de Jonge van Ellemeet (1666–1667)	155 (414)	37,44
Gerard Hinlopen (1667–1668)	195 (301)	64,78
Carolus Casparus Neander en Gerard Hinlopen (1680–1683)	297 (1243)	23,89
Anoniem (1683–1684)	332 (588)	56,45

Tabel 1. Populariteit van het Loiregebied (selectie)³

³ Onuitgegeven database proefschrift. Zie noot hierboven.

4. “Die van de religie”: protestantse bondgenoten

Nederlandse reizigers waren uiterst geïnteresseerd in de situatie van hugenoten in het Loiregebied. Zij maakten gebruik van de term ‘van de religie’, een woordkeus die als vanzelfsprekend het protestantisme als het ware geloof aanduidde (Frank-van Westrienen 1983: 125). Hoewel zij ongetwijfeld confessionele verschillen en eigenaardigheden observeerden, kwamen bezoekers in de regel niet in botsing met hun gastheren. In reisverslagen werd juist de katholieke Ander als tegenpool of vijand gepresenteerd. Beknopte observaties over de confessionele samenstelling van vreemde steden en de politieke en maatschappelijke invloed van hugenoten vormden een vast onderdeel in journalen van Nederlandse bezoekers (Stagl 1995: 57–65). Doorgaans bleef het bij een wenk over de confessionele samenstelling van de stad, maar soms ging een journaalschrijver nader in op het reilen en zeilen van de protestantse gemeenschap. In 1684 bijvoorbeeld bezocht een anonieme reiziger Nîmes, waar hij zag hoe een gemeente van tienduizend zielen werd bestierd door twee predikanten:

De elfden sijn wij in de vroege predicatie gedaen, hebbe aldaer bevonden te weesen seer groote gemeente en wier mij geseght dat over tienduisen communicanten waeren, daer waeren niet meer als twe predicanten, dewelke alle dagen prediken en sondaeghen driemael (z.a. 1683–1684: 129).

Tijdens een langer verblijf in Frankrijk besloten reizigers zich bij dergelijke protestantse gemeenschappen te voegen. In grote steden werd de dienst in een nabijgelegen dorp bijgewoond. Een langdurig verblijf in Parijs nodigde uit tot een bezoek aan de protestantse enclave in Charenton-le-Pont. Het dorp Saint-Romain-au-Mont-d’Or vervulde een vergelijkbare functie voor bezoekers in Lyon (Verhoeven 2010: 625). Soms moesten reizigers improviseren en waren zij aangewezen op Nederlandse gemeenschappen in den vreemde, vaak gesitueerd rondom een diplomaat of ambassadeur (Externbrink 2013: 232–234). In dorpen met een grote commune van hugenoten was het makkelijker om de dienst bij te wonen. Gedurende zijn rondreis door de regio zorgde Joan Geelvinck (1633–1707) er bijvoorbeeld voor dat hij de paasdagen kon doorbrengen in La Rochelle: “S’anderen daeghs, zijnde Paeschdagh den 13. April, gingen daer in de kerck der Gereformeerden” (Geelvinck 1663–1664: f. 38v).

Ook schonken reizigers aandacht aan de religieuze conflicten van hugenoten. Verslagen verwezen naar hun ontberingen ten tijde van de zestiende-eeuwse Hugenotenoorlogen en beschreven protestantse gemeenschappen als aanvullende bestemmingen op de educatiereis (Verhoeven 2010: 623–627). In Loudun liepen bezoekers langs de stadsmuren en zagen het kastelen dat tijdens de oorlog ernstig waren beschadigd. In Montauban, een protestantse commune nabij Toulouse, herdacht Coenraad Ruysch (1650–1731) de conflicten tussen katholieken en protestanten. Hij zag onder andere de beschadigde brug naar de voorstad Ville Bourbon,

een gedenkteken van de belegering van de stad door Lodewijk XIII (1601–1643) in 1621, en het plein waar ooit de Temple Neuf had gestaan, de protestantse kerk die in 1664 tijdens een religieuze zuivering werd vernietigd (Ruysch 1674–1677: f. 157r). Hij beschreef een plein “alwaer eertyts een kerck die seer schoon was van onze religie gestaen heeft, doch nu geraseert en een cruys daer in t’ midden gestelt met een inscriptie op de materie” (Ruysch 1674–1677: f. 157r). Dergelijke wonden in de stad fungeerden als *lieux de mémoire*, herinneringen aan gedeelde strijd tegen katholieke overheersers (Verhoeven 2010: 621–627).

Het reisverslag van Gijsbert de With (°1611), die in de jaren dertig van de zeventiende eeuw Frankrijk bezocht, is een goed voorbeeld van deze aandacht voor het vaak bloederige verleden. De With geeft een dramatische beschrijving van de belegering van La Rochelle in 1628. De havenstad was destijds de brandhaard van politieke opstandigheid tegen katholiek Frankrijk. Toen de bevoorrading stokte, raakten de bewoners van de belegerde stad verzeild in een onhoudbare situatie (Holt 2005: 178–194). De auteur refereerde niet alleen aan de overgebleven brokstukken van de strijd, maar herdacht ook de hongersnood die de bevolking destijds had geleden:

Gelijck het droevich is te aenschouwen de ruinen die rontom de stadt ligghen, soo is het oock schrickelijck te overdencken den grooten hongersnoot die daer geweest is... Sij waeren genoot-saeckt haer leven te onderhouden met vellen, leer, wortelen, ende het slimste [ergste] ongediert was daer van grooten prijs [was zeer duur]; vele hebben menschen vleesch gegeten; een vrouwe heeft haere dochter tot haer spijs gebrijckt; een suster heeft haers broeders vingers afgeknab-belt; soo dat sij ten besten naer datter 15 duysent van den honger gestorven waeren haer on-dert iock hebben moeten begeven [d.w.z. zich hebben moeten overgeven] (De With 1632–1635: ff. 60v-61r).

Toen De With in 1635, zeven jaar na de belegering, door de stadspoorten stapte, waren de wonden die La Rochelle had opgelopen nog vers. Waarschijnlijk putte hij voor zijn eigen beschrijving uit contemporaine pamfletten, die weliswaar niets meldden over kannibalisme, maar niettemin een akelig portret schetsten van een hongersnood.⁴ De With legde een wandeling door de stad af en herdacht het leed van de hugenoten.

Bezoekers betoonden zich eveneens bezorgd over de actuele fragiele situatie van hun geloofsgenoten. De lakenhandelaar en politiek denker Pieter de la Court (ca. 1618–1685) bracht de zomer van 1642 in Saumur door, waar hij in contact stond met verschillende theologiehoogleraren van de plaatselijke academie. Tijdens zijn verblijf proefde hij de spanning in de stad: “Omtrent desen tyt begost men die van de religie moyelicker te vallen, haer *parpalio* [ketter] naerroepende,

⁴ Volgens The Early Modern Pamphlets Online-database (TEMPO) verschenen er minstens zes pamfletten in de Republiek over de gebeurtenissen in La Rochelle (*Brief van de belegerde* 1626; *Manifeste, off ontdeckinghe* 1627; *Articvlen door den koningh gheaccordeert* 1626; *Remonstratie van de gedeputeerden* 1628; *VVaerachtich verhael* 1628; *Aen den christelyken leser* 1629).

een kruis voor te houden en van haer te begeren dat sy het souden aenbidden, en haer by de mantel te trecken, begeerende dat sy meede te misse soude gaen” (De la Court 1928: 22). Volgens De la Court was de ophef veroorzaakt door de zoon van een protestantse theoloog, die zijn vaders geloof had afgezworen. Bovendien was de Sacramentsdag ophanden. Om een uniforme viering van de Heilige Communie te houden, beval de gouverneur van de stad dat hugenoten de plaatselijke gebruiken moesten navolgen en hun huizen moesten versieren. Als zij weigerden, werden de versieringen op hun kosten aangebracht. De hugenoten vochten het besluit aan en dienden een klacht in. De volgende dag, 19 juli 1642, beschreef De la Court de processie, maar merkte expliciet op dat hij en de zijnen niet deelnamen: “Dit voorbij gaende soo viel een yder op syn knien, soo dat wy met vreesse door de glasen mosten sien” (De la Court 1928: 22).

Een paar jaar voor de Revocatie leek de situatie te verslechteren. In 1681 merkten de tutor en journaalschrijver Carolus Casparus Neander en zijn pupil Gerard Horenken (1663–1712), heer van Dijksterhuis, op dat een populaire paardrijkschool in Angers gestopt was vanwege de protestantse achtergrond van de docent (Neander 1680–1683: 31). In december 1684 beschreef een Friese auteur de penibele toestand in La Charité-sur-Loire, waar de protestantse kerk een paar maanden eerder was “geraseert” (z.n. 1683–1684: 134). In Cavaillon, een dorpje onder de rook van Avignon, was de situatie eveneens bar: “Het is niet geoorlooft voor Reformeerden aldaer aengelandet daer langer te blijven als drie dagen daer men niet tegenstaende de Joden en opene hereresuisen [atheïsten] gedult” (z.n. 1683–1684: 124). Dat de omstandigheden van Franse hugenoten begin jaren tachtig verslechterden, was evident voor predikant Balthasar Bekker (1634–1698). Op weg naar Cambrai bad hij voor de toekomst van zijn Franse geloofsgenoten:

Wat onse Geloofsgenoten boven anderen te dragen hebben, is bij alle man genoeg bekend: hoewel de verdrukkinge op 't hoogst schynt geweest te zyn; 't welk God geve! 't Afsakken van 's Konings oorlogsbenden doe onzeker waarop aangesien, heeft zedert geen geringen beweginge gemaakt, daaraf 't einde noch te hoopen staat (Bekker 1998: 122–123).

De situatie van hugenoten werd almaar grimmiger. Op 10 oktober 1685 werd het Edict van Fontainebleau uitgevaardigd, dat het eerdere Edict van Nantes herriep. Op dat moment reisde Wicher Pott door het Loiregebied. Zowel per briefpost als in zijn meegezonden, maar niet overgeleverde reisaantekeningen informeerde de jonge reiziger zijn vader Pieter Pott in Groningen over de situatie. Zijn brieven vormen een bijzonder ooggetuigenverslag. In tegenstelling tot Orléans, waar Pott enkele maanden had doorgebracht, had de bevolking van Blois nog enige mate van religieuze vrijheid. Die vrijheid stond echter onder druk. Op 27 september schreef hij aan zijn vader:

U Ed. sal uit den inliggende notula [zijn ontbrekende reisnotities] vernemen dat tegens mijn eerste voornemen een reisje nae Blois hebben gedaen, uit redenen dat bijkans alle kercken in

Vranckrijk afgebroken of toegesloten sijnde (welck ongeluck oock die van Orleans heeft getroffen), men nergens hier omtrent de Godsdienst kan plegen als aldaer, alwaer ten avontmael ben geweest, hoewel niet sonder moyte, want door expres bevel van de koninck magh niemant in de kercke, veel min tot de communie gaen als de gereformeerden die onder het district van Blois behoorden of die vreemdelingen sijn, uit welke consideratie ick toegelaeten wiert, daer in tegendeel groote Heeren en juffrouwen geweigert wiert in de kerck te comen, wordende niet anders als een pretext gesogt om de gereformeerden van de kercke te beroven, want indien door onkunde jemant in de kercke gelaeten wiert die niet onder het district behoorde of die van de paepse religie was of indien de Pastor de minste controversie debatteerde, soude kerck terstont gesloten worden (Pott 1684–1685).

Alleen gereformeerde inwoners en buitenlanders mochten nog de kerk bezoeken. Volgens Pott werd de kleinste aanleiding gezocht om de kerkdeuren definitief te sluiten. Pott besloot om naar Italië door te reizen. Hij ging scheep in Marseille en arriveerde midden december in Genua.

De Republiek, een religieus broederland, kreeg te maken met een grote toestroom van ballingen (Van der Linden 2015: 1–15). Die nieuwe omstandigheden van emigrés vonden ook een plek in reisverslagen. Pott schreef meermaals over de emigrés, het tolerante beleid van protestantse Zwitserse kantons en het draconisch handelen van katholieke kantons (Pott 1685–1686). Tijdens zijn verblijf in Agen verzocht Wicher Pott zijn vader om compassie met de vluchtelingen die mogelijk in Groningen zouden arriveren:

Kan noch niet naelaeten U Ed. te versoecken tot medelijden voor de gereformeerde die tot Groningen mogte komen, want verstaet dat menigte door duisent periculen haer vaederlant, goet en vrienden hebben geabandonneert om geen affweringe van religie te doen, welke meer als twee millioenen sielen gedwongen sijn te doen, door noit te voeren... [gat in het manuscript] middelen van alderhande dreigingen, injuriën, afnemen van goederen, waer van eenigsints in mijn notula hebbe gewagh gemaect, sijnde in geheel Gascogne, Provence, Languedoc, Berry, Dauphinat etc. gene te vinden die openbaerlijck sich van de gereformeerde religie durft seggen, hoewel van alle die affweringe gedaen hebben geen 5 van religie verandert sijn, maer soudent niet naelaeten bij gelegentheit haer ressentiment te tonen (Pott 1684–1685).

Zijn thuisstad ging tolerant om met de aangespoelde hugenoten, die de regio aandeden op doortocht naar Oost-Friesland. Al snel werd een Franse kerk voor hen opgericht (Heida 1986: 78–80). Ook in de decennia na de Revocatie spraken reizigers over de gevluchte hugenoten. Een Amsterdamse anonymus deed in 1696 verslag van zijn reis naar de Duitse landen en beschreef hoe dorpen daar opbloeden dankzij deze migratiestroom. Dat was deels te danken aan het gastvrije ontvangst van keurvorst Frederik Willem I van Brandenburg (1628–1688). Berlijn profiteerde van de toestroom. Daar werd een volledig nieuwe wijk gebouwd waar de emigrés hun ambacht konden beoefenen: “men [werckt] ‘er nu zeer curieus in goud, zilver, staal, glas en spiegels als mede in zoomerstofjes, lakenen, koussen, hoeden etc” (z.a. 1696: f. 108r–108v). Een vergelijkbare situatie zag de reiziger in Erlangen, een klein stadje bij Neurenberg, dat door de emigrés een tweede

leven kreeg. Op de marktplaats werd “een Kerck voor de Refugiez” gebouwd (z.a. 1696: f. 76v). Ook na de Revocatie bespraken Nederlandse reizigers de situatie van de hugenoten. Zij benadrukten de meerwaarde die deze religieuze vluchtelingen hadden voor hun nieuwe thuisland.

5. Conclusie

Protestantse reizigers uit de Republiek waren uiterst geïnteresseerd in het wel en wee van hun Franse geloofsgenoten. Hoewel er zich ongetwijfeld confessionele verschillen aftekenden, waren de protestantse communes in het Loiregebied een uiterst populaire bestemming op de educatiereis. Reizigers konden studeren en elitaire vaardigheden opdoen in het gezelschap van medeprotestanten en in het openbaar hun geloof belijden. Zij hadden aandacht voor de confessionele verdeling van Franse steden en uitten hun bezorgdheid over de gemeenschappen van hugenoten, over ‘die van de religie’. Bezoekers herdachten episodes uit de zestiende-eeuwse Hugenotenoorlogen, trokken historische parallellen met hun eigen vaderlandse geschiedenis en zagen protestantse bolwerken als een aanvullende bestemming op de kaart. Eigentijdse conflicten, zowel vooraf als tijdens de Revocatie van het Edict van Nantes, werden in journalen en brieven besproken. Daaruit blijkt interesse voor en medeleven met de historische en eigentijdse situatie van de hugenootse minderheid. Het contact met hugenoten lijkt een gedeelde confessionele identiteit te bevestigen. Ondanks aanwijsbare culturele en sociale verschillen, die in journalen van educatiereizigers doorgaans het discours domineren, staat het gedeelde geloof in de Loirestreek op de voorgrond.

Bibliografie

- Ablonczyné-Nadór, Zuzanna (2011): *Ungarn, das gesegneteste Land Europas. Das Ungarnbild der niederländischen Reisebeschreibungen (1555–1774)*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Bijlsma, R. (1933): “De gebroeders Zoete van Laecke van Villers en hunne tijdgenoten in Leiden en Parijs”. *Nederlandsche Leeuw* 51, 254–259.
- Bekker, Balthasar (1998): *Beschrijving van de reis door de Verenigde Nederlanden, Engeland en Frankrijk in het jaar 1683*, Jacob van Sluis (red.). Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Black, Jeremy (2013): *France and the Grand Tour*. London: Palgrave Macmillan.
- Bots, Hans, & Willem Frijhoff (1983): “Academiëreis of educatiereis? Noordbrabantse studenten in het buitenland, 1550–1650”. *Batavia Academica* 1, 13–30.
- Boutier, Jean (2005): “Le Grand Tour des gentilshommes et les académies d’éducation pour la noblesse: France et Italie, XVIe–XVIIIe siècle”. In: Rainer Babel & Werner Paravicini (red.), *Grand Tour: adeliges Reisen und Europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Ostfildern: Thorbecke, 237–253.
- De la Court, Pieter (1928): “Dagboek Pieter de la Court”. In: F. Driessen (red.), *De reizen der De la Courts 1641, 1700, 1710*. Leiden: Ybo, 1–31.

- De la Court van der Voort, Pieter (1928): “Brieven van Pieter de la Court van der Voort aan zijne echtgenoot Sara Poelaart”. In: F. Driessen (red.), *De reiziger der De la Courts 1641, 1700, 1710*. Leiden: Ybo, 33–75.
- De Ridder-Symoens, Hilde (1985): “La révocation de l’Édit de Nantes (1685) et la nation Germanique de l’université d’Orléans”. *Bulletin de la Société historique et archéologique de l’Orléanais* 68, 171–177.
- De With, Gijsbert (1632–1635): *Verslag van mijn reijse in Vranckrijck gedaen anno 1632 en 1635*. Ms. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, coll. hss. V J 41.
- De Zoete van Laecke, Philips, & François (1862): *Journal d’un voyage a Paris en 1657–1658*. A.P. Faugère (red.). Parijs: Benjamin Duprat.
- Dekker, Rudolf (2000): “De rafelrand van het zeventiende-eeuwse hofleven in het dagboek van Constantijn Huygens de zoon: magie en toverarij”. *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 23, 94–102.
- Externbrink, Sven (2013): “Protestantische Diplomaten in Italien, 1648–1815”. In: Uwe Israel & Michael Matheus (red.), *Protestanten zwischen Venedig und Rom in der Frühen Neuzeit*. Berlin: Akademie Verlag, 231–248.
- Frank-van Westrienen, Anna (1983): *De groote tour: tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij.
- Frijhoff, Willem (2005): “Éducation, savoir, compétence: les transformations du Grand Tour dans les Provinces-Unites à l’époque moderne”. In: Rainer Babel & Werner Paravicini (red.), *Grand Tour: adeliges Reisen und Europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Ostfildern: Thorbecke, 609–635.
- Gallagher, John (2019): *Learning Languages in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press.
- Geelvinck, Joan (1663–1664): *Reijsbeschrijvng van Joan Geelvinck in Vranckrijck in ao. 1663 aengevangen*. Ms. Den Haag, Nationaal Archief, FA Hoeuft van Velsen 375.
- Grell, Ole Peter (2011): *Brethren in Christ: A Calvinist Network in Reformation Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haks, Donald (2013): *Vaderland en vrede, 1672–1713: publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*. Hilversum: Verloren.
- Haynes, Clare (2010): “‘A trial for the patience of reason’? Grand tourists and anti-catholicism after 1745”. *Journal for Eighteenth-Century Studies* 33, 193–208.
- Heida, Marten (1986): “Hugenoten in Groningen”. *Neerlandia* 90, 78–80.
- Holt, Mack (2005): *The French Wars of Religion, 1562–1629*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leibetseder, Mathis (2014): *Die Kavalierstour: Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*. Keulen: Böhlau Verlag.
- Lindeman, Ruud e.a. (red.) (1994): *Reisverslagen uit de zestiende tot begin negentiende eeuw: een chronologische lijst*. Haarlem: Stichting Egodocumenten.
- Linden, David van der (2015): *Experiencing Exile: Huguenot Refugees in the Dutch Republic, 1680–1700*. London: Ashgate.
- Lipsius, Justus (2006): *Brieven aan studenten*. Leuven: Uitgeverij P (vert. Jan Papy).
- Matheus, Ricarda (2013): “Als Protestant gekomen, als Katholik gegangen: Konfessionelle Grenzgänge in Venedig und Rom”. In: Uwe Israel & Michael Matheus (red.), *Protestanten zwischen Venedig und Rom in der Frühen Neuzeit*. Berlin: Akademie Verlag, 179–199.
- Maurer, Michael (2013): “Reisende Protestanten auf der Grand Tour in Italien”. In: Uwe Israel & Michael Matheus (red.), *Protestanten zwischen Venedig und Rom in der Frühen Neuzeit*. Berlin: Akademie Verlag, 251–268.
- Mazur, Peter (2016): *Conversion to Catholicism in Early Modern Italy*. London: Routledge.

- Neander, Carolus Casparus (1680–1683): *Korte reijbschrijvinge vervattende in forme van journael de remarcabelste saeken gesien en voorgevallen op de reijse door de Nederlanden, Vranckrijck, Italiën, Duitslant, en Engelant, gedaen door de hoochedele, welgebooren heer Gerhard Horenken, heer tot Dijksterhuis et. opgesteld door C.C. Neander i.u.d. sijn hooched. gewesene ephorus, anno 1685*. Ms. Groningen, Groninger Archieven, HA Menkema en Dijksterhuis 425.
- Pott, Wicher (1684–1685): *Brieven aan zijn ouders, geschreven in Engeland en Frankrijk, Londen, 8 juli 1684–Agen, 24 oktober 1685*. Ms. Groningen, Groninger Archieven, FA De Savornin Lohman 58.
- Pott, Wicher (1685–1686): *Kopieboek van de brieven geschreven door Wicher Pott op zijn reis door Italië*. Ms. Groningen, Groninger Archieven, Handschriften in Folio Register Feith 515.
- Ruysch, Coenraad (1674–1677): *Reyse van Geneve naer Italie*. Ms. Den Haag, Nationaal Archief, FA Teding van Berkhout 1408^{II}.
- Stagl, Justin (1983): “Das Reisen als Kunst und als Wissenschaft (16.–18. Jahrhundert)”. *Zeitschrift für Ethnologie* 108, 15–34.
- Stagl, Justin (1995): *A History of Curiosity: The Theory of Travel, 1550–1800*. Chur: Harwood.
- Stanek, Antje (2005): “Konfessionalisierung des ‘Giro d’Italia’? Protestanten im Italien des 17. Jahrhunderts”. In: Rainer Babel & Werner Paravicini (red.), *Grand Tour: adeliges Reisen und Europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Ostfildern: Thorbecke, 555–568.
- Treasure, Geoffrey (2013): *The Huguenots*. New Haven: Yale UP.
- Van der Linden, David (2015): *Experiencing Exile: Huguenot Refugees in the Dutch Republic, 1680–1700*. London: Ashgate.
- Verhoeven, Gerrit (2009): *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600–1750)*. Hilversum: Verloren.
- Verhoeven, Gerrit (2010): “Calvinist pilgrimages and popish encounters: Religious identity and sacred space on the Dutch Grand Tour (1598–1685)”. *Journal of Social History* 30, 615–634.
- Z.a. (1626): *Articvlen door den koningh gheaccordeert, aen syn onderdanen van de stad van Rochelle*.
- Z.a. (1626): *Brief van de belegerde binnen Rochelle, aen de predicanten, ouderlinghen ende diaconen vande ghereformeerde kercken van de Geunieerde Provintien van alle talen in Nederlandt*. ’s-Gravenhage: A.J. Tongerloo.
- Z.a. (1629): *Aen den christelyken leser een aldervinnigst gedenk-schrift vanden ellendigen, afvalligen Petrus Bertius, tegen die vande gereformeerde religie, ende de stad Rochelle*.
- Z.a. (1627): *Manifeste, off ontdeckinghe der oorsaecken ende redenen die van Rochelle moverende de vvapenen te gebruycken, en haer te voeghen by die van de coninck van Groot-Brittannien*.
- Z.a. (1628): *Remonstratie vande gedeputeerden van de stad Rochelle, gepresenteert den doorl: coninck van Groot-Brittannien tot Withal*.
- Z.a. (1683–1684): *Reisbeschrijving van... uit Leeuwarden naar Engeland en Frankrijk*. Ms. Leeuwarden, Tresoar, FA Thoe Schwarzenberg en Hohenlansberg 3978.
- Z.a. (1628): *VVaerachtich verhael, van de lanckduyrige beleghering der stad Rochelle*. Amsterdam: B. Jansz.
- Zeiller, Martin (1659): *Itinerarium Hispaniae, vervattende een reys-beschryvinge door de koninkryken van Spanien, Portugael en aengrensende landen*. Amsterdam: Gillis Jansz. Valckenier (vert. Isaac Commelin).